

Divan-ı Hümayun Kayıtlarına Göre XVII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Vaizler*

*Preachers in Ottoman Society During the XVII-XIX Centuries
According to the Imperial Council Records*

ÜMMET SOYDEMİR**

ÖZ

İslam'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanları dinî konularda bilgilendirmenin yanında siyasi, içtimai ve ahlaki esasların telkininde kullanılan yollardan biri olan vaizlik, Emeviler (661-750) devrinde devlet emrindeki resmî görevlilerce icra edilen bir kurum hâline gelmiştir. Osmanlı toplumunda da vakıf müesseselerinde ulema arasından seçilen vaizler, devletin denetiminde görev yapmışlardır. Divan-ı Hümayun defter serilerinden Mühimme, Ahkâm ve Şikâyet defterleri Osmanlı içtimai hayatına dair önemli veriler içermektedir. Bu çalışmada, Mühimme defterlerindeki kayıtlar ışığında XVII-XIX. yüzyıllarda Osmanlı sosyal hayatında vaizlerin yöneticiler ve ahali ile ilişkileri ele alınmıştır. Şehrin ileri gelenleriyle uyuşamayan vaizlerin vilayet umuruna karışmak, fitne çıkarmak gibi çeşitli gerekçelerle sürgün ve kalebentlik cezalarıyla karşı karşıya kaldıkları ancak bu cezaların bir müddet sonra affedildiği, öte yandan İslam ahkâmına ve geleneklere aykırı fikirlerinden dolayı fitneye sebep olanların daha ağır cezalara çarptırıldıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ehlisünnet, Osmanlı Toplum, Vaiz, Kalebent.

ABSTRACT

Preaching, which has been one of the ways used since the early years of Islam to inform Muslims about religious matters as well as to instill political, social, and moral principles, became an institution carried out by official state agents during the Umayyad period. In Ottoman society, preachers selected from among the ulema (religious scholars) served under state supervision in charitable institutions

* Makale geliş tarihi: 7 Ocak 2026, kabul tarihi: 30 Mart 2026, araştırma makalesi
** Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / Türkiye, ummet.soydemir@istiklal.edu.tr, ORCID

to inform the public on religious matters. The Mühimme, Ahkâm, and Şikâyet registers, which are part of the Divan-ı Hümayun register series, contain important information about Ottoman social life. This study examines the relationships between preachers, administrators, and the public in Ottoman social life during the 17th-19th centuries, based on records in the Mühimme registers. It has been observed that preachers who disagreed with the city's leading figures faced exile and imprisonment on various grounds such as interfering in provincial affairs and inciting sedition, but these punishments were pardoned after a while. However, those who caused sedition due to their ideas contrary to Islamic precepts and traditions were subjected to more severe punishments.

Keywords: Sunni Islam, Ottoman Society, Preacher, Exile.

Giriş

Vaaz, insanlara kalplerini yumuşatacak mükafat ve ceza türünden hatırlatmalar yapmak, korkuyla karışık nasihat vermektir.¹ Vaiz ise cami ve mes-citlerde cemaati dinî konularda bilgilendiren, onlara iyiliğe teşvik ve kötülüklerden sakındırma hususunda vaaz ve nasihat eden din âlimidir.² Vaazlar İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanları dinî konularda bilgilendirmenin yanında siyasi, içtimai ve ahlaki esasların telkin ve taliminde en çok kullanılan yollardan birisi olmuştur.³ Hz. Peygamber, fırsat buldukça çevresindekilere vaaz vermiş, nasihatte bulunmuş; onun sağlığında bazı sahabeler de zaman zaman vaazlar vermişlerdir.⁴ Resmî bir görev olarak vaizlik, Temîm b. Evs b. ed-Darî'nin Mescid-i Nebevî'de vaaz etmek için Hz. Ömer'den (öl. 644) izin istemesiyle ihdas edilmiştir.⁵ Hz. Ömer döneminde halifenin iznine bağlı olarak icra edilen vaizlik, Muaviye (öl. 680) ile birlikte bizzat halife tarafından tayin olunan ve devletin emrindeki resmî görevli-lerce icra edilen bir kurum hâline gelmiştir.⁶

Din ve devletin bir bütün olarak görüldüğü Osmanlıların⁷ ilk dönemlerinde ahilerin ve dervişlerin kurduğu zaviyelerdeki sufilerin vaazları Türkçe kitabi bilginin sınırlı olduğu toplumda dinî bilginin önemli bir kaynağını oluşturmuş,⁸ ulema zümresi devletin meşruiyet kazanmasında rol oynayan en önemli unsur

¹ Ragıb el-İsfahani, *Müfredât, Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâki Güneş ve Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 1168.

² Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 42, 2012, s. 404; Kâtip Çelebi, *Mîzân-ı Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, haz. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2000), s. 100.

³ Recai Doğan, "Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış", *Dinî Araştırmalar*, 1, 3 (1999), s. 258.

⁴ Mücteba Uğur, "Va'z Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 28, 1-4 (1986), s. 301.

⁵ Uğur, "Va'z Kıssacılık", s. 302.

⁶ Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), s. 110; Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz", s. 263.

⁷ Osmanlı Devleti'nde dinin rolü hakkında daha geniş bilgi için bk. Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016).

⁸ Emrah Şahin, *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum: Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, (Yüksek Lisans Tezi), TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 25.

olmuştur.⁹ Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar vaizlere meşru hükûmete itaat hususunda resmî bir görev verilmese de II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1922) vaizlere ahalinin meşru hükûmete itaat ve boyun eğmelerini sağlamak görevinin verilmiş olması¹⁰ vaazların bu işleviyle ilgilidir. Birçok müessesede olduğu gibi vaiz atamalarında da kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin uygulamalarını takip eden Osmanlı Devleti'nde vaizler, medrese mezunu ulema arasından seçilmişlerdir. Medreselerden yetişen vaizler ulema zümresinden olmaları hasebiyle ahali arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olmuşlar, bazı vaizler hitabet ve karizmalarıyla çevrelerinde büyük bir taraftar kitlesi toplamışlardır. Bu durum, özellikle toplumun bunalımlı dönemlerinde, dinî meseleleri farklı biçimlerde yorumlayan vaizlerin taraftarları arasında çatışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin IV. Murad (1623-1640) döneminin ikisi de kürsü şeyhi olan¹¹ ünlü vaizlerinden Kadızade Mehmed Efendi (öl. 1635) ile Halvetî Şeyhi Abdülmecid Sivasî (öl. 1639) arasında fikrî seviyede başlayan tartışmalar zamanla her ikisinin taraftarları arasında içtimai hayatı etkileyecek mücadelelere dönüşmüştür.¹² Belki de bu yüzden Sultan III. Ahmed (1703-1730) döneminde İstanbul'un meşhur vaizlerinden olan Şeyh Süleyman'ın (öl. 1722) Sarıyer'e gönderilmesi gündeme geldiğinde bu durumun İstanbul halkının hoşnutsuzluğuna neden olacağından endişe eden padişah, sadrazamın görüşünü sormuştur.¹³

Halk nezdinde bu derece itibarları olan vaizler hakkında özellikle ilahiyat alanında çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Genellikle müessesenin dinî boyutuyla ele alındığı bu araştırmalarda vaizliğin ortaya çıkışı, tarihî gelişimi, Hz. Peygamberin vaazlarında takip ettiği usul, vaazlarda kıssaların anlatılması ve eğitim-öğretim metodu olarak önemi ele alınmıştır.¹⁴ Osmanlı toplumunda vaizlik ile ilgili çalışmaların ortak noktası ise yaygın eğitim modeli olarak vaaz, vaazların muhtevası, vaaz kitapları, vaizlerin vaazlarında hangi hususlara dikkat etmeleri gerektiği, vaizlik müessesesindeki yozlaşma ve nedenleri, tefsir ve hadis kitaplarını anlayıp ahaliye anlatabilecek vaizlerin yetiştirilmesi için açılan Medresetü'l- Vaizîn ile Medresetü'l-İrşâd okulları ve buralarda görülen dersler gibi hususlardır.¹⁵

⁹ Din ve meşruiyet hakkında daha geniş bilgi için bk. Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, (İstanbul: ARK Yayınları, 2005), s. 27.

¹⁰ Recai Doğan, "Osmanlının Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmi Dergi*, 35, 1 (1999), s. 178.

¹¹ Şahin, *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum*, s. 35-36.

¹² Kadızadeliler hareketi ve Kadızâde-Sivasî çekişmesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızadeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24, 2001, s. 100-102; Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vaizlik*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016), s. 75-81.

¹³ "Sen ki Vezîrim vâ'iz Süleyman'ın tarafında vâfir âdem vardır Sarıyer'e gönderilmesinde 'azîm kıl u kâl olmak gerek ve belki gitmemesi için bu tarafa 'arz iderler bu keyfiyyet İslambol halkının bir hoş ma'lûmları olmuş mu gitmesinde kıl u kâl olur mu sen ne vechle mülahaza eyledin 'arz 'ilâm eylesin" bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1447/50.

¹⁴ Hasan Cirit, *Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997; Uğur, "Va'z Kıssacılık".

¹⁵ Osmanlı'da vaizlik müessesesi ile ilgili yayınlardan bazıları için bk. Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vaizlik*; Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik (Tarihçesi ve Problemleri)*, (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997); Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz", s. 257-272; Doğan, "Osmanlının Son Döneminde", s. 171-206; Zeynep Yüksel, "Osmanlıda Vaaz ve Vaizlik Geleneği", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*

Söz konusu araştırmalarda vaizlerin ahali ve devletle olan ilişkileri ve içtimai hayattaki rollerine yer verilmemiş, Kadızadeliler hareketinde görüldüğü gibi meşhur vaizler hakkında kaleme alınan eserlerde ise sadece İstanbul'daki durum ele alınmıştır. Hâlbuki İstanbul'da Hoca Hayreddin Mahallesi sakinlerinden Hasan oğlu Mehmed Efendi'nin mahalle camisinin vaizi Şeyh İbrahim Efendi'ye "*bire ehl-i tarik kâfiri ve ehl-i tarik dinsizi*" diyerek yumruk atması ve bu sebeple Rodos'a sürülmesine¹⁶ dair mühimme kaydı, toplumun bir kesiminin özellikle medrese ulemasının, tarikat mensubu vaizlere karşı bakış açısını yansıtmaktadır.¹⁷ Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden Divan-ı Hümayuna sunulan arz ve mahzarlara binaen kaleme alınan kayıtlardaki ifadeler, Osmanlı toplumunda vaizlerin ahali ve devletle ilişkilerine dair önemli ipuçları içermektedir. Bu çalışmada arşiv kayıtları ışığında XVII. yüzyılın ilk yıllarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar vaizlerin içtimai hayattaki rolleri ele alınmıştır. Araştırmada birinci el kaynak olarak Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun defter serilerinden Mühimme defterlerinden istifade edilmiştir. Bu defterlerdeki farklı tarihlerde yazılmış, birbirini müteakip hükümlerde kimi zaman kürsüden menedilen vaizlerin şehirlerin ileri gelenleriyle anlaşamadıkları zamanlarda sürgün ya da kalebentlik cezalarıyla karşı karşıya kaldığı, bir süre sonra cezalarının affedildiği tespit edilmiştir. Çalışmanın odak noktası olan vaizlerin ahali ve devletle olan ilişkilerine geçmeden önce atanmaları, görev süreleri, hastalık ya da ölüm sebebiyle makamları münhal kaldığında yerlerine kimlerin atandığı gibi hususlara değinmek konu bütünlüğü açısından faydalı olacaktır.

2. Vaizlik Müessesesinin Doğuşu, Vaizlerin Atanmaları ve Görev Süreleri

İslam'da ilk eğitim öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dâru'l-Erkâm'da başlamış, hicretten sonra Mescid-i Nebevi, Medine'de eğitimin merkezi olmuş;¹⁸ Mescid-i Nebevi'nin Suffe veya Zulle adı verilen bölümü eğitim öğretim faaliyetlerine tahsis edilmiştir.¹⁹ Daha sonraki dönemlerde de cami ve mescitler ibadethane olmalarının yanında eğitim kurumu olarak da hizmet vermeye devam etmiştir.²⁰ Kendinden önce kurulmuş Türk-İslam devletlerinin müesseselerini miras alarak geliştiren Osmanlı toplumunda; şehir, kasaba, köylerde cami ve mescit vakıflarını tesis eden hayırseverler, maddi imkânlarına göre inşa ettikleri cami ve mescitlerde

II, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), s. 163-185; Mustafa Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2 (2014), s. 125-62.

¹⁶ BOA, Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), No. 122, hüküm (hkm). 302.

¹⁷ Osmanlı toplumunda medrese-tekke arasındaki gerilimler hakkında daha geniş bilgi için bk. Veysel Öz, "XVII. Yüzyıl Osmanlısında Kadızâdeliler-Halvetîler Çatışması ve Siyasî Yansımaları", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 27 (2025), s. 544-579; Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).

¹⁸ Ahmet Önkol ve Nebi Bozkurt, "Cami (Dinî ve Sosyokültürel Tarihi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 7, 1993, s. 50.

¹⁹ Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik (Tarihçesi ve Problemleri)*, s. 99.

²⁰ Divan-ı Hümayundan çıkan H Zilkade 1113 (30 Mart-27 Nisan 1702) tarihli emirde vaizlerin ahlaki ve dinî konularda ahaliyi bilgilendirmesi emredilmektedir. bk. BOA, (A.DVNS.MHM. d), No. 122, hkm. 724.

imam, hatip ve müezzin gibi kadrolar yanında muallimlik, vaizlik kadroları da ihdas etmişlerdir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere vaizlik kadrolarına tefsir ve hadis kitaplarını okuyup anlayabilecek ve ahaliye anlatabilecek medrese mezunları arasından vaaz ve nasihate ehil kişiler atanmış, gerekli şartları haiz olmayanlar mahallin kadısı tarafından görevden alınarak ehil kimseler görevlendirilmiştir.²¹ Bununla birlikte Aksaray Ulu Cami vaizi Şeyh Hızır örneğinde olduğu gibi okuma yazma bilmeyip Kur'an tefsirinde ve hadislerde hata yaptığı için birkaç kez kürsüden indirilen vaizler de görülmüştür.²²

Vaizler çoğunlukla cuma namazlarından sonra ahaliye vaaz ve nasihat etmeleri için atanırken haftanın diğer günlerinde ya da bayram günleri, ramazan ayı ve Kadir Gecesi gibi özel gün ve geceler için de görevlendirilmişlerdir. Örneğin Maraş Ulu Camii'nde cuma gününden başka günlerde vaiz olmadığından bu görev H Receb 1169'da (Nisan 1756) Seyyid İbrahim Halife'ye verilmiştir.²³ Aynı caminin ramazan ayında ve Kadir Gecesi'nde vaizi olan Seyyid Şeyh Abdullah ölünce ciheti H Rebiülahir 1195'te (Mart/Nisan 1781) Maraş'ın eski müftüsü Seyyid Abdurrahim ile Vaizzade Seyyid Mehmed'e iştiraken tevcih edilmiştir.²⁴ Devletin son asrında, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde olduğu gibi savaş zamanlarında ahalinin gaza ve cihada teşvik edilmesi için bazı bölgelere müstakil vaizler atanmış,²⁵ bazı vaizler bizzat kale savunmalarında görev almışlardır.²⁶ Atama kayıtlarından birçok vaizin sadece vaizlik cihetine mutasarrıfken bazı vaizlerin aynı anda câbilik*, duâgûluk** ve kâtiplik gibi birden fazla cihete tasarruf ettikleri de anlaşılmaktadır.²⁷ Birçok vaiz vakıflardan vazife (ücret) alırken Malatyalı Sunullah Efendi gibi bazı vaizlere padişah haslarından köyler kayd-ı hayat şartıyla temlik edilmiştir.²⁸

İlmiye hiyerarşisi içinde teorik olarak yükselme imkânına sahip olmasalar da bu durum, vaizlerin kadılık ve müderrislikte olduğu gibi yukarı yönlü bir hareketlilik içinde bulunmadıkları anlamına gelmemektedir. İlmî derecesi yüksek dindar

21 "... ve kadimden va'z ve nasihat edenleri ideler, anlardan maada kütüb-i tefâsir ve ehâdis istihracına kâdir ve va'z ve nasihate lââyık olduğuna yedinde temessükü olanlara ettirib maadayı men ederler... bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 94.

22 Şahin, *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum*, s. 30.

23 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Hurufat Defterleri (HD), No. 1135, s. 20.

24 VGMA, HD, No. 1151, s. 53.

25 Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-91-3/ Osmanlı-Rus Harbi.

26 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.), 112/4971.

* Câbi: Vakıfların gelirlerini toplayan tahsildarlara denir. bk. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966), s. 9.

** Duâgû: Mevlüd, hatim ve hafız cemiyetleri gibi içtimalarda duâ okuyan görevlilere denir. bk. Berki, *Vakfa Dair*, s. 13.

27 Maraş'da 'Alâüddeve binâsı Câmi'-i Kebîr evkâfından almak üzere yevmî sekiz akçe ile câbi ve kâtibi ve yine Câmi'-i Kebîr vakfından almak üzere yevmî yedi buçuk akçe duâgû ve yine Câmi'-i Kebîrde yevmî's-sâni ve hamîsde yevmî iki akçe ile ba'de'z-zuhr vâ'iz olan Mehmed fevt mahlûlünden ... bk. VGMA, HD, No. 558, s. 213.

28 Geçim sıkıntısından yakındığı arzuhâli üzerine Sunullah Efendi'ye yıllık 6.000 akçe geliri olan Kelayık köyü temlik edilmiştir. bk. BOA, HAT, 1446/63.

ve takva sahibi²⁹ vaizler selatin camilerinde görevlendirilmiş;³⁰ bu zümre kürsü şeyhleri olarak da adlandırılmıştır. Özellikle selatin camileriyle büyük camilerde bu görev için "cuma va'ziyyesi, selatin şeyhliği", görevliler içinse "cuma vaizi, katar şeyhi, selatin şeyhi" gibi tabirler kullanılmıştır.³¹ Bu görevin hangi tarihte ve kim tarafından ihdas edildiği bilinmemekle birlikte Başkurt'un araştırmasında II. Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) 1471'de Eğriboz Adası'nı fethettikten sonra kiliseden tebdil edilen Fetih Camii'nde ahaliye vaaz ve nasihat etmesi için bir kürsü şeyhi tayin etmesiyle Osmanlı'da kürsü şeyhliğinin ihdas edildiği belirtilmektedir.³² Kürsü şeyhliğinin kurulmasında, cuma günleri Arapça okunan hutbeleri namazdan sonra lisan bilmeyen halka tercüme etmek, dinî, dünyevi ve tasavvufi konularda halkı aydınlatmak gayesi etkili olmuştur.³³ Tayin ve terfilerinde belli bir silsile takip edilen kürsü şeyhliği silsilesinin en alt kademesinde Eyüp Sultan Camii bulunmaktadır. En üst kademesi ise Ayasofya Kürsü Şeyhliğidir. Aynı zamanda birer tekke şeyhi olan kürsü şeyhlerinden³⁴ bazıları, selatin camilerinde vaaz vermesi uygun görülmediğinden daha küçük camilerde görevlendirilmişlerdir.³⁵

1726'ya kadar İstanbul'daki büyük camilerle sınırlı olan kürsü şeyhliği uygulaması zamanla taşra şehir ve kasabalarına da yayılmıştır.³⁶ Örneğin Elbistan'daki Ali Bey Camii'nin kürsü şeyhi olmadığından Elbistan'ın eski müftüsü Mustafa Efendi, H 29 Rebiülevvel 1190'da (18 Mayıs 1776) kürsü şeyhi olarak görevlendirilmiştir.³⁷

Vaizler kendi istekleriyle cihetlerini ferağ etmedikçe, cihete dışarıdan bir müdahale olmadıkça³⁸ veya şikâyet sebebiyle görevden alınmadıkça görevlerine devam etmişler; ölümleri hâlinde diğer vakıf cihetlerinde olduğu gibi cihetleri çoğunlukla gerekli şartları haiz oğlu varsa oğullarına tevcih edilmiştir.³⁹ Bir şikâyet üzerine görevden alındıklarındaysa ya vaazdan menedilmişler ya da sürgün, kalebentlik gibi cezalara çarptırılmışlardır. Şikâyetler incelendiğinde kimi zaman

²⁹ Şahin, *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum*, s. 31-34.

³⁰ Ayasofya Camii vaizi Şeyh Osman Efendi, Rusya ile devam eden savaşı sonlandırmak için yapılan mübareke heyetinin üyesidir. bk. (BOA, Ali Emiri Sultan Mustafa III, (AE.SMST.III), 350/28133.

³¹ Ömer Faruk Köse, "Cuma Vaizliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), Ek-1, 2020, s. 271; Reyhan Akbalık, *İstanbul'da Selâtin Camii Kürsü Şeyhleri (Cuma Vaizleri) (1826-1876)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 18-19.

³² İrfan Başkurt, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), s. 121.

³³ Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vaizlik*, s. 12-13; Ahmed Lütfi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, H 1303), s. 29.

³⁴ Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 4, 1991, s. 224.

³⁵ Galata'daki Valide Sultan Camii'nde Cuma vaizi olan Bülbülcüzâde vaazlarında dilini tutamadığı ve üzerine vazife olmayan işlere karıştığı için Eyüp'e nakledilmiş yerine Şeyhülislamın talebiyle ilmi zahir olan Hasan Efendi atanmıştır. bk. BOA, AE.SAMD.III, 229/21997.

³⁶ Başkurt, "Osmanlıdan Cumhuriyete", s. 121.

³⁷ Maraş'da kasabâ-i Elbistan'da Ali Bey binâsı câmi'nin kürsü şeyhi olmayub lâzım olmağla müftî-zâde müftî-i sâbık Mustafa'ya kayd-ı âheri yoğsa 'inâyet yevm 29. bk. VGMA, HD, No. 1151, s. 44.

³⁸ BOA, Ali Emiri Sultan Ahmed III, (AE.SAMD.III), 169/16498; C. Evkaf (EV), 250/12583.

³⁹ Malatya'da Himmet Subaşı binâ eylediği câmi-i şerîfde yevm-i cum'ada ve Aspuzu'da Bâbü's-sa'âde Ağası İsmail Ağa Câmi-i Şerîfde yevm-i selâsede Şürelizâde el-Hâc Mehmed vakfından almak üzere iki akçe ile vâ'iz ve nâsih olan Seyyid Ahmed fevt mahlûlünden muhtâr-ı cemâ'at oğlu Seyyid Velîyüddin bin Seyyid Ahmed'e kendi 'arz-ı hâli ve Şeyhü'l-islâm Mevlânâ Mustafa Aşir Efendi hazretleri işâret etmeleriyle işâretleri mücebince tevcih buyruldu. bk. VGMA, HD, No. 562, s. 73.

ehlisünnet itikadına aykırı düşüncelerinden dolayı suçlanan vaizlerin çoğunlukla şehrin idaresine karışmak ve şehirde ihtilale sebep olmakla itham edildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, ulema zümresinden olan vaizlerin şehirlerdeki nüfuz mücadelelerinde etkin rol almalarından kaynaklanmış olabileceği gibi gördükleri olumsuzlukları kürsülerden dile getirmelerinden de kaynaklanmış olabilir.

3. Yöneticiler Karşısında Vaizler

Cezalandırılmaları ya da cezalarının affedilmesi hakkındaki birbirini takip eden ve hangisinin gerçeği yansıttığının tespitinin mümkün olmadığı, birbirine zıt ifadeler ihtiva eden hükümlerde; vaizlerin ya vaaz vermekten menedildikleri ya da sürgün, kalebentlik gibi cezalarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bir şikâyet üzerine cezalandırılan vaizler, bir naibin mektubuyla ya da ahalinin Divan-ı Hümayuna ulaşan mahzarlarıyla suçsuz oldukları ifade edildiğinde affedilmişlerdir. Vaizler hakkındaki bu hükümler ahali nezdindeki yerleri ve idarecilerle ilişkileri hakkında fikir vermektedir. Örneğin H 1109 senesi Zilkade ayı başlarında (11-20 Mayıs 1698) kaleme alınan hükme göre Antalya vaizlerinden Ömer, ahaliden fazla akçe toplayan Teke sancağı mutasarrıfı Ali'nin gadrine uğramış, Naip Hasan ile iş birliği yapan mutasarrıf ise Vaiz Ömer'i Midilli Kalesi'ne kalebent ettirmiştir. Antalya kazası naibi Mevlânazâde Seyyid Mehmed'in Vaiz Ömer'in hüsnühâlini ifade eden mektubuyla sürgün cezası affedilen Vaiz Ömer⁴⁰ hakkında, birkaç ay sonra yeniden yargılanması için Divan-ı Hümayundan bir başka hüküm yazılmıştır. Mevlânazâde Seyyid Mehmed'in anlattıklarının tam tersi olan bu hükümde Vaiz Ömer için ahaliye zulmeden bir zalim portresi çizilmektedir.⁴¹ Bu iki kayıttan hangisinin Vaiz Ömer hakkında doğru söylediğini tespit edebilmek mümkün değildir. Ancak mutasarrıfın ahaliden haksız akçe topladığından bahseden ilk kaydın gerçeği yansıttığı varsayıldığında Vaiz Ömer'in ahalinin hakkını aramak için mutasarrıfla karşı karşıya geldiği düşünülebilir. İkinci kaydın

40 "Midilli muhâfazasında olan dâme ikbâluhûya ve Midilli Kal'ası dizdârına hüküm ki. Antalya kazâsı nâibi Mollazâde Seyyid Mehmed zîde 'ilmihû dergâh- ı mu'allâma mektûb gönderüb medîne-i Antalya'da sâkin 'ulemâ ve sulehâ ve eimme ve hutebâ 'ayân ve eşrâf ve sâir ahâlisi meclîs-i şer'e varub ber-vech-i arpalık Bey sancağına mutasarrıf olan Ali dâme ikbâluhû nefsi-i Antalya kazâsından yirmi kişi akçeden mütecâviz akçe alub ve sekiz kazâdan ve nevâhilerinden subaşılardan ve 'âidâtına kanâ'at etmeyüb dahi ziyâde zulm sevâsına düşmekle umuruma mâni' olur deyu nefsi-i Antalya'da sâkin bir cihet ile mukayyed olub tedrîs ve va'az u nasihat ile meşgûl olan sulehâdan Şeyh Ömer hakkında kazâ-i mezbûrda sâbika nâib olan Hasan mîr-i mîrân-ı mezkûr ile garezen 'ilâm etmeleriyle Midilli Cezîresi'ne nefy olunmak üzere emr-i şerîfim sâdır olub mezbûr Şeyh Ömer hakkında mîr-i mîrân-ı mezkûr ve nâib-i mezbûr Hasan'ın hilâf-ı 'ilâmları iftirâ ve bühtân olmağla ıtlak olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâsına ilhâh eylediklerini 'arz etmeğîn ahkâm-ı kuyûddâtına mürâca'at olundukda vech-i meşrûh üzere emr-i şerîfim verilmek mest'r ve mukayyed bulunmağîn mezbûr Şeyh Ömer kendü hâlinde olub üzerine lâzım olmayan umura karışmamak üzere ıtlak eylesun deyu yazılmıştır" bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, hkm. 1783.

41 "Antalya kazâsı nâibine hüküm ki. Mektûb gönderüb medîne-i Antalya'da sâkin 'ulemâ ve meşâyih ve sâdât ve fukarâ meclîs-i şer'e varub medîne-i mezbûre sâkinlerinden olub sâbika cezîre-i Kıbrıs'a nefy olunub müte'ebbih olmayub hâlâ Midilli Cezîresi'ne men'fî olub şirret ve şekâvet ile meşhûr olan Vâiz Ömer'in ittibâ'ından Yahya oğlu Mehmed ve Hacı Abdurrahman ve Kara Muslı oğlu Mustafa ve Said ve Şeyh Osman ve Muhzırbaşı Hüseyin ve Hamal Ali ve Derviş oğlu Süleyman ve Birir Hüseyin nâm kimesneler kendü hâllerinde olmayub ba'zı kimesnelerin bî-gayr-i hak malların alub ve aldırmağâ ba'is ve bazılarını ehl-i orfe gamz ve 'ibâdullahın malları ve ırzları yedlerinden (siline) emîn olmayub ve emr-i şerîfimle vâki' olan tekâlifî emr olunandan ziyade fukarâya ziyâde tevzi' ve ziyâdesini kendüleri ekl ve bel' idüb bunun emsâli zulm ve teaddillerinin nihâyeti olmadığîn bildirüb..." bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, hkm. 1908.

doğru olduğu kabul edilirse bunun kazanın yönetiminde söz sahibi olma mücadelesinin yansıması olduğu sonucuna varılır.

Vaiz Ömer gibi önce sürgün edilip sonra affedilen vaizlerden bir başka isim Hacıoğlupazarı'ndaki Hacı İbrahim Tekkesinin şeyhi ve vaizi olan Hasan'dır. Kazasının ileri gelenleriyle ters düştüğü için sürgün edildiği anlaşılan Hasan, Divan-ı Hümayuna gönderdiği arzuhâli üzerine H Evahir-i Şaban 1110'da (22 Şubat-2 Mart 1699) kendi hâlinde olması şartıyla affedilmiştir.⁴² Aynı yıl ahalinin mahzarıyla affedilen bir diğer vaiz ise Şeyh Mustafa'dır. Mankalya kazası ahalisi başkente gönderdikleri arzuhâllerinde Vaiz Şeyh Mustafa'nın vilayet işlerine karışmadığını, elinden ve dilinden kimseye bir zarar gelmediğini bildirdiklerinde H Evahir-i Cemaziyelevvel 1111'de (Kasım 1699) Şeyh Mustafa da memleket işlerine karışmaması şartıyla affedilmiştir.⁴³ Edirne Mesudiye'de vaiz olan Abdullah da bahsi geçen isimlerle aynı akıbeti paylaşmıştır. Kötü hâli sebebiyle H Evahir-i Cemaziyelevvel 1113'te (24 Ekim-2 Kasım 1701) Divan-ı Hümayundan hakkında Limni Adası'na sürgün kararı çıkan Vaiz Abdullah,⁴⁴ bu karardan yaklaşık beş ay sonra, H Evail-i Şevval 1113 (1-10 Mart 1702) tarihli hükümle memleket işlerine karışmayıp kendi hâlinde olması şartıyla affedilmiştir.⁴⁵ Karahisar-ı Şarki Ulu Camii vaiz ve hatibi Mustafa da ahalinin lisanından yazılan mahzarla kalebent edilmiştir. Naip Seyyid Arif Mehmed'in Divana gönderdiği mektupta eşkiya zümresinden olmakla itham edilen Vaiz Mustafa'nın bir kusuru olmadığını bildirmesiyle H Evahir-i Rebiülahir 1118 (2-10 Ağustos 1709) tarihli hükümle kendi hâlinde olup kimsenin işine karışmaması şartıyla affedilmiştir.⁴⁶

Bu kayıtlardaki memleket işlerine karışmaktan kastın kazaların yöneticilerinin işlerine karışmak olduğu barizdir. Bu durum vaizlerin, kazaların temel yöneticilerinden biri olan kadıların işlerine müdahalesi olarak da değerlendirilebilir. Hısn-ı Keyf Kalesi dizdarına gönderilen H Evasıt-ı Zilhicce 1111 (30 Mayıs-8 Haziran 1700) tarihli kayıt ise vaizleri bulundukları bölgelerin idarecileri ile karşı karşıya getiren en önemli etkenin ahaliden toplanan vergiler olduğuna işaret etmektedir. Zira Mardin nahiyesi sakinlerinden Vaiz Seyyid Ömer, Seyyid Talha ve Paşazâde Süleyman isimli kimseler hakkında vergilerin toplanmasını engelleyerek fitneye sebep oldukları için kalebentlik hükmü verilmiştir.⁴⁷ Beldesinde fitne çıkarmakla

⁴² "Kıdvatü's-sülehâ-yı sâlikin mevlânâ Hasan zîde salâhahu gelüb mûmâileyh Hacıoğlu Pazarı kazasında vâki' Hacı İbrahim tekkesinde berât-ı şerîfîmle şeyh ve vâ'iz olub leyl u nehâr fukarâ ile tekkesinde kendi hidmetinde oturub ders okudub cum'a günlerinde vaaz ve nasihat idüb mahkemeye varmayub vilâyet umuruna karışmayub devâm-ı 'ömr-i devletim duasına müdâvemetten gayri işde alakâsı yoğken kazâ-i mezbûreden Mustafa ve diğer Mustafa ve Mumcu oğlu Murtaza ve Ali Ali hoca ve sair hevâlarına tâbî' birkaç kimesneler birbirleriyle yek-dîl.." bk. BOA, A.DVNS. MHM.d, No. 110, hkm. 2656.

⁴³ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 111, hkm. 579.

⁴⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 112, hkm. 125.

⁴⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 112, hkm. 518.

⁴⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 115, hkm. 327.

⁴⁷ "Hısn-ı Keyf Kal'ası dizdârına hüküm ki. Amid kazâsı muzâfâtından Mardin nâhiyesinde sâkin Vâiz Seyyid Ömer ve Seyyid Talha ve Paşazâde Süleyman nâm kimesneler kendü hâllerinde olmayub muharrik-i fitne ve muzır'ın-nâs olmalarıyla ibtâl-i hukuk ve ihtilâle bâis ve fermânım olan tekâlifin tahsiline mâni' sebeb-i cemiyet olmaları kâr ve şîârları olduğundan teaddileri men' ve def' olunmak..." bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 111, hkm. 1088.

itham edilen bir başka isim Diyarbakır sakinlerinden Vaiz Molla Yusuf'tur. Birecik Kalesi dizdarına gönderilen H Evahir-i Safer 1112 (7-15 Ağustos 1700) tarihli hükümde şehirde fitne ateşini yakan Vaiz Molla Yusuf'un Diyarbakır Valisi Vezir Mehmed Paşa tarafından Birecik Kalesi'ne kalebent edildiği görülmektedir.⁴⁸ Bu tarihten yaklaşık 12 yıl sonra Diyarbakır'dan sürgün edilen Yusuf isminde bir vaizin adı da kayıtlara geçmiştir. Ancak vaizin görev yaptığı vakıf müessesesi belirtilmediği için bu kayıttaki Yusuf'un Birecik'e kalebent edilen Yusuf olup olmadığı kesin değildir. Diyarbakır'dan İzmir'e gönderilen Şeyh Yusuf, Limni kadısına gönderilen H Evail-i Rebiülevvel 1124 (8-17 Nisan 1712) tarihli hükümle affedilerek İzmir'den Diyarbakır'a dönmesine müsaade edilmiştir.⁴⁹ Vaizlerin uzun yıllar vergi toplama meselelerine müdahil oldukları Amasya mütesellimi Süleyman'ın H 7 Şevval 1209 (27 Nisan 1796) tarihli arzından anlaşılmaktadır. Bu arzda, Amasya'da müftülük de yapmış olan Çorumlu Hacı Osman Efendi ile Saçlı Vaiz olarak da bilinen Canikli Deli Mahmud'un vergilerin toplanmasına engel olduğunu hatta Hacı Osman Efendi'nin taraftarlarıyla birlikte mahkemeyi bastığını bildiren mütesellim, söz konusu iki ismin Amasya'dan sürgün edilmesi için hüküm talep etmiştir.⁵⁰

Vali tarafından cezalandırılan bir başka isim Maraş vaizlerinden Kürküdelik oğlu Hüseyin Efendi'dir. Maraş valisinin Divan-ı Hümayuna gönderdiği mektubunda Vaiz Kürküdelik oğlu Hüseyin Efendi'nin açıktan vali, kadı gibi şehrin idaresinde söz sahibi olanları eleştirip şehirde kargaşa çıkarabilecek taraftarları olduğunu bildirmesi üzerine H Evail-i Cemaziyelahir 1124 (6-15 Temmuz 1712) tarihli hükümle Vaiz Kürküdelikoğlu Hüseyin Efendi kürsüye çıkmaktan menedilmiştir.⁵¹

Kürsüye çıkması yasaklanan bir başka isim Taşçıoğlu Mustafa Efendi'dir. Vaazlarında uygun olmayan sözler sarf ettiği belirtilen Mustafa Efendi'nin vaaz vermesi yasaklanmış ancak başka geçim kaynağı olmadığından H 6 Ramazan 1131'de (23 Temmuz 1719) Edirne gümrüğünden ve bazı sipahilerin mahlullerinden günlük 60 akçe tahsis edilmiştir.⁵² Bu cezanın Taşçıoğlu Mustafa Efendi'nin ilk cezası olmadığı kürsüden menedilmesinden on sene önceki bir mühimme kaydından anlaşılmaktadır. Buna göre İstanbul'da İbrahim Paşa Camii vaizi iken önce Kıbrıs Adası'nda Magosa Kalesi'ne kalebent edilen Taşçıoğlu Mustafa'nın Seddülbahir Kalesi'nde ikametine izin verilmiştir. Karısının Divan-ı Hümayuna müracaatı üzerine ise H Evail-i Safer 1121'de (12-21 Nisan 1709) bu cezası da affedilmiştir.⁵³ Bu hükümde Taşçıoğlu'nun suçunun ne olduğu belirtilmemekle birlikte, sonraki yıllarda görevden alınmasına da neden olan ölçsüz sözler sarf etme alışkanlığı sebebiyle kalebent edilmiş olması muhtemeldir.

⁴⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 111, hkm. 1342.

⁴⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 117, hkm. 617.

⁵⁰ BOA, Ali Emiri Sultan Selim III, (AE.SSLM.III) 219/12827.

⁵¹ BOA Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Sicillatı Atik Şikâyet Defterleri (A.DVNS.ŞKT.d), No. 60, s. 280.

⁵² "Vu'âz zümresinden Taşçızâde dimekle ma'rûf Mustafa Efendi lisânını bir vechle zabta kâdir olmayub kürsilerden ümmet-i Muhammede bâis-i ihtilâl-i dîn-i dünyeviyye olub üzerine lâzım olmayacak ve vâizlerin vazîfesi olmayan kelâm-ı halt-ı inbâc söyledikde...." bk. BOA, Cevdet Maarif, (C.MF.) 134/6660; İbnülemin Maliye (İE.ML.) 103/9793.

⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 116, hkm. 501.

Vaizler hakkındaki gerek kürsüden men gerekse sürgün ve kalebentlik cezalarına dair hükümlerde dikkati çeken bir husus da vaizlerin yalnız olmamaları ve yanlarında genellikle ehl-i şerden (ilmiye mensupları) bir başka ismin daha olmasıdır. Örneğin Kuşadası sakinlerinden Cami-i Atik Vaizi Hacı Mustafa, Öküz Mehmed Paşa Camii müderrisi Hacı İbrahim'le birlikte çevrelerine çok sayıda adam topladıkları ve suçlulara yardım ettikleri gerekçesiyle Aydın ve Saruhan sancakları muhassılı Nasuh Paşa'ya hitaben gönderilen H Evahir-i Cemaziyelahir 1119 (19-27 Eylül 1707) tarihli hükümle İstanköy Adası'na sürgün edilmişlerdir.⁵⁴ Benzer bir hükümde, ulemadan iki ismin yanında bir de ehl-i örf mensubu (askerî/idari görevli) vardır. Şehirde kargaşaya neden olduğu gerekçesiyle H Evail-i Cemaziyelevvel 1119'da (31 Temmuz-9 Ağustos 1707) Vaiz Seyyid İbrahim ile birlikte Kerkük Müftüsü Mustafa ve Çavuşlar Kethüdası Mehmed hakkında sürgün kararı çıkmış, Vaiz Seyyid İbrahim kendi memleketi olan Şehrizor'a gönderilmiştir.⁵⁵ Ancak Vaiz Seyyid İbrahim ve arkadaşları birkaç ay sonra Divan-ı Hümayuna gönderdikleri arzuhâlde Kerkük ahalisinden bazı gazez sahibi kimselerin iftirasıyla Kerkük'ten çıkarıldıklarını, bu esnada birçok eşyalarının kaybolduğunu bildirmişler, Kerkük'e dönmeleri için hüküm talep etmişlerdir. Bu talep üzerine H Muharrem 1121'de (13 Mart-11 Nisan 1709) cezaları affedilerek Kerkük'e dönmelerine izin verilmiştir.⁵⁶ Bu kayıttan bir ay sonraki bir başka hükümden Erzurumlu Vaiz Ahmed, Çifte Minare Medresesi Müderrisi Kara Mustafa ve ulemadan Pervizzâde Mehmed'in şehirde kargaşa çıkarmaya yönelik bir grup kurduklarını iddia eden Yeniçeri Ağası İbrahim'in şikâyeti üzerine Trabzon Kalesi'ne kalebent edildikleri anlaşılmaktadır.⁵⁷

Şehrin siyasetine karıştığı için sürgün edilen Merzifon kasabasındaki Mustafa Paşa Camii Vaizi Abdullah'ın yanındaki isim ulemadan Nakibüleşraf Kaymakamı Seyyid Ahmed'dir. Ulema zümresinden bu iki isim Divan-ı Hümayundan çıkan emirlere itaat etmeyip devlet işlerine karışarak belde de ihtilale sebep oldukları gerekçesiyle Sivas Valisi Mehmed Paşa'ya hitaben gönderilen H Evahir-i Şaban 1122 (14-23 Ekim 1710) tarihli emirle Samsun Kalesi'ne kalebent edilmesi istenmiştir.⁵⁸

Fitneye sebep olduğu gerekçesiyle sürgün edilen vaizlerden biri de Özi'de bulunan kalelerdeki askerlere vaaz ve nasihat etmesi için H 12 Zilkade 1118 (15 Şubat 1707) tarihli buyruldu ile görevlendirilen Şeyh Ebubekir'dir.⁵⁹ Kendisine kalenin ocaklıklarından Niğbolu İskeleyi mukataasından tahsisat verilen Şeyh Ebubekir'in bir süre sonra Özi Kalesi muhafazasında görevlendirilen Abdurrahman Paşa ile karşı karşıya geldiği anlaşılmaktadır. Abdurrahman Paşa başkente gönderdiği

⁵⁴ "Aydın ve Saruhan sancaklarında muhassıl-ı emvâl Nasuh Paşa'ya ve İstanköy kâdisına hüküm ki. Sen ki mîr-i mîrân-ı mûmâileyhsin sîdde-i sa'âdetime mektûb gönderüb Aydın muhassıllığı aklâmından Kuşadası sâkinlerinden Öküz Mehmed Paşa Câmî' -i Şerîfî Müderrisi Hacı İbrahim ve Câmî' -i ' Atîk Va' izi Hacı Mustafa nâm kimesneler birkaç seneden berü kendü hâllerinde olmayub sâhib-i cemîyyet ve yaramaza mu' in olmalarıyla..." bk. BOA, A.DV-NS.MHM.d, No. 115, hkm. 1681.

⁵⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 115, hkm. 1579.

⁵⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 116, hkm. 377.

⁵⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 116, hkm. 429.

⁵⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 117, hkm. 176.

⁵⁹ BOA, C. Askerî, (AS.) 747/31426.

mektupta, vaiz ve müderris olan Şeyh Ebubekir'in reis-i ulemalık iddiasıyla idare-nin işlerine karıştığından ve kale erlerinin arasına fitne sokarak serhat kalesinde ihtilale sebep olduğundan şikâyet etmiştir. Bu şikâyet üzerine Özi Kalesi dizdarına hitaben yazılan H Evail-i Safer 1121 (12-21 Nisan 1709) tarihli hükümle Ebubekir'in görevden alınarak Or Kalesi'nde kalebent edilmesi emredilmiştir.⁶⁰ Ebubekir'in ye-rine H 27 Cemaziyelevvel 1121'de (4 Ağustos 1709) Hasan Efendi atanmıştır.⁶¹

Buraya kadar olan hükümler incelendiğinde dahi vaizlerin sürgün edilme ge-rekçelerinin çoğunlukla "ser-cemaat olup, memleket umuruna karışmak" olduğu görülmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁶² Bunların yanında sahteci-lik, kalpazanlık, sarhoşluk, eşkıyalık, vakıf malını yeme⁶³ gibi gerekçelerle de Di-van-ı Hümayuna şikâyet edilen vaizler de kayıtlara yansımıştır. Bu vaizlerden biri sahte arz ve mahzar yazmakla suçlanan Üsküp'teki Ömer Ağa Vakfının mütevellisi ve zaviyesinin vaizi olan Şeyh Ali'dir. Şeyh Ali, ahalinin şikâyeti üzerine ıslah-ı nefis edinceye kadar Selanik'e sürülmüş, daha sonra affedilerek Üsküp'te ikametine izin verilmiştir. Ancak bir kez daha aynı suçla itham edilince H Evahir-i Receb 1110 (23 Ocak-1 Şubat 1699) tarihli hükümle tekrar Selanik'e sürgün edilmiştir.⁶⁴ Güzelce-hisar kazası müftüsü Mustafa Efendi de memleket işlerine karıştığı için Kuşadası Kalesi'nde kalebent edilmiştir. Aydın sancağı muhassılı Hacı Ahmed'in mektubuyla ıslah-ı nefis ettiği bildirilince memleket işlerine karışmayıp vaaz ve nasihatle ye-tinmesi şartıyla H Evahir-i Rebiülahir 1126'da (6-14 Mayıs 1714) salıverilmesi için hüküm yazılmıştır.⁶⁵

Biga Hacı İvaz Camii'nin vaizi Seyyid Ahmed aleyhindeki iddialar ise kal-pazan ve şarap düşkünü olmasıdır. İddialara göre Seyyid Ahmed; çarşı pazarda gece gündüz sarhoş gezmekte, etrafına topladığı şakilerle huzuru bozmaktadır. Ha-remeyn-i Şerifeyn Muhasebesinden H 15 Receb 1140'ta (26 Şubat 1728) düşülen derkenara göre caminin vaizliği Şeyh Abdurrahman üzerindedir. Ahalinin gön-derdiği arzuhâlle kayıtlar çeliştiğinden olsa gerek başkentten Biga'ya gönderilen emirle gerçeğin ne olduğunun tahkik edilmesi ve bildirilmesi istenmiş, bunun üzerine Biga ulemasından 56 kişi mahzar göndererek Seyyid Ahmed'in iddia edi-len suçları işlediğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Seyyid Ahmed'in tevliyet ve imamet cihetleri elinden alınmış, kendi hâlinde olması şartıyla Biga'da ikametine izin verilmiştir.⁶⁶

Birçok suç isnat edilen ancak hemen cezalandırılmayan bir başka isim Mostarlı Vaiz Ali Hoca'dır. Lubenli Sarı Osman ile birlikte mahkemenin işlerine karışmak, irtişa, gayrimüslimlere eziyet etmek, vakıflara zarar vermek, kadro sahiplerinin

⁶⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 116, hkm. 443.

⁶¹ BOA AE.SAMD.III., 6/483.

⁶² BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 115, hkm. 1242; AE.SAMD.III, 232/22194.

⁶³ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 117, hkm. 906; d, No. 118, hkm. 1447.

⁶⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, hkm. 2599.

⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 122, hkm. 19.

⁶⁶ "Mezbûr Ahmed'in sû-i hâli mahzar olunmağla üzerinde olan tevliyet ve imâmet-i sânilik ref' olunub ve ba' de'l-yevm kendü hâlinde olmayub yine şekâvet ider ise diyâr-ı âhara nefy oluna deyu buyruldu." BOA, AE.SAMD.III, 84/8408.

kadrolarına müdahale etmek gibi suçlarla itham edildiği hâlde H 20 Şaban 1140 (1 Nisan 1728) tarihli emirle önce nasihatle yetinilmesi fakat suç işlemeye devam ederse sürgün edilmesi emredilmiştir.⁶⁷

Devletin vaizler hakkındaki yapılan ilk şikâyetle cezalandırma yoluna gitmeyip nasihatle yetinmesi, vaizlerin özellikle yöneticilerle münasebetleri sebebiyle zaman zaman asılsız suç isnatlarıyla⁶⁸ karşı karşıya kalmalarıyla ilgili olabileceği gibi Osmanlı Devleti'nin din adamlarına farklı bir anlayışla yaklaşmasından kaynaklanmış olabilir. Bazı vaizlere sürgün gittikleri yerlerde geçimlerini sağlayacak gelirler tahsis edilmesi bile bu sürgünlerin ceza değil şehirlerde sükûneti sağlamaya yönelik bir tedbir olduğunu hatıra getirmektedir.⁶⁹ Bununla birlikte devlet, özellikle ehlisünnet akidelerine mugayir fikirlerini vaazlarında dile getiren vaizlere karşı daha sıkı tedbirler almıştır.

4. Dinî Meseleler ve Vaizler

Divan-ı Hümayun kayıtlarının çoğunda, siyasi meselelere karışan ve beldelelerin ileri gelenleriyle çekişen vaizler yer almaktadır. Bununla birlikte vaazlarında Kur'an ve sünnetin dışına çıkan vaizler⁷⁰ ile ehlisünnet itikadına muhalif fikirleri ya da bazı dinî meseleleri yorumlama biçimleri sebebiyle takibata uğrayıp çeşitli cezalara çarptırılan vaizler de kayıtlara yansımıştır.

Ahali üzerinde tesirleri olan vaizlerin bazı dinî meselelerdeki yorumları ahalinin iki fırkaya ayrılması hatta bu fırkaların birbirine hasım olmasına neden olabilmektedir. Örneğin 1703 senesinde Bursa'da Ulu Camii Vaizi Şeyh Ali'nin tespih namazı ile ilgili yorumları Bursa'da büyük bir hadiseye yol açmıştır. Bunun sebebi ulemanın, tespih namazı ile ilgili hadislerin sıhhatine dair farklı görüşleridir. Ulemanın bazıları bu namazı müstehap, bazıları caiz, bazıları da mekruh saymıştır.⁷¹ Bursa Ulu Camii vaizlerinden Şeyh Ali de Kadir Gecesi namazı olarak da bilinen bu namazı mekruh sayan ulema değildir. Vaazlarında "*Kadir Gecesi'nde Kadir Gecesi namazı kılmak caiz değildir, her kim kılsa kırk güne kadar şehadeti kabul olmaz.*" demiştir.⁷² Buna mukabil bir Kadir Gecesi'nde yatsı ve teravih namazından sonra İmam Abdurrahim Efendi, Kadir Gecesi namazı kıldırmağa başlayınca suhtelerden⁷³ bazıları

⁶⁷ "Mezbûrlar ba' de'l-yevm kendü hâlinde olub bir ferde teaddi ve tecâvüz itmek üzere muhkem tenbih olunub müte-nebbih olmazlar ise diyâr-ı âhara nefy ve iclâ olunalar deyu hükem buyruldu" BOA, AE.SAMD.III, 127/12447.

⁶⁸ Bâbü's-sa' âde Ağası Abdullah Ağâ'nın şikâyetiyle Avratadası Kalesi'ne kalebent edilen Vaiz Mehmed ve Hatip Ahmed Efendi'nin suçsuz oldukları ahaliden bazı kişilerin ihbarıyla ortaya çıkmıştır. bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No.117, hkm.906.

⁶⁹ "Edirne kâdısına hüküm ki hâlâ Edirne'de olan Vâ' iz Yahya Rodos'a sürgün olmak emrim olub Kıbrıs'a giden gemilerle ol cânibe irsâl olmuştur. Buyurdum ki varub vusul buldukda Rodos'ta olan ' İmâret-ı ' âmire evkâfî zevâidinden yevmî on akçe vazife ta' yin ittürüb mütevellisinden mâh be mâh aldırub tasadduk ettiresün H 07 Muharrem 981" bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 21, s. 307, hkm. 728.

⁷⁰ "Üsküdar nâibine ve Kastamonu kâdısına hüküm ki. Üsküdar'da sâkin Şeyh Nasuh esnâ-yı va'zda âyât-ı kerime ve ehâdis-i nebeviyyeden hâric ve meclis-i va' za menâfî nâ- ma' kûl kelimât tekellüm idüb ... lisânı olmağla Kastamonu'ya nefy ve anda dahi hıfz-ı lisân..." bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 122, hkm. 56.

⁷¹ Fahrettin Atar, "Tesbih Namazı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 40, 2011, s. 533.

⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 114, hkm. 314.

⁷³ Farsça "yanmış, tutuşmuş" anlamına gelen sühte kelimesi, Osmanlılarda medrese öğrencileri için

bıçaklarla imamın üzerine yürümüşlerdir. Çıkan arbedede yirmi bir bıçak darbesi alan Süleyman isimli bir suhte vefat etmiş, Berber Ali de sağ kolundan yaralanmıştır. Suhteler kendilerini camiye kapatmışlarsa da ertesi sabah vaizle beraber hadiseye karışanlar yakalanarak zindana atılmışlardır. Bursa Kadısı Abdullah'ın hadiseyi bir mektupla başkente bildirmesi üzerine, Hüdavendigar sancağı Mutasarrıfı Hasan'a gönderilen H Evail-i Zilkade 1114 (19-28 Mart 1703) tarihli emirle hadiseye karışanların isimlerini bildirmesi istenmiştir.⁷⁴

Bu hadiseden 90 yıl sonra İslam'ın hükümlerini kendilerine göre yorumlayan bir grup vaiz, yine Bursa'da Ermeni kilisesinin yakılmasıyla neticelenen bir hadiseye meydan vermişlerdir. Hadiseyi soruşturmak için Bursa'ya gönderilen Divan-ı Hümayun hacegânından İsmail Hulusi Efendi, Bursa'nın önemli isimlerinden Münzevi Abdullah Efendi ile görüşmüştür. Ermeni cemaatinin genişletmemek ve yükseltmemek şartıyla kiliselerinin tamiri için izin almalarına rağmen izne aykırı ilaveler yaptıklarını söyleyen Abdullah Efendi, bu durumun ramazan ayı olmasından dolayı bazı mescitlerde ahali arasında dedikoduya yol açtığını, bazı vaizlerin vaazlarında kilise yapılırsa yağmur yağmaz dedikleri için ahalinin kiliseyi yaktığını vurgulamıştır. İsmail Hulusi Efendi'nin raporu üzerine kilisenin yapılmasına gizlice izin veren hâkim azledilmiştir.⁷⁵

Vaizlerin ahali üzerindeki tesirini bilen devlet, bilhassa ehli-sünnet itikadına muhalif fikirleri olan vaizlere karşı hemen tedbir almıştır. Kefe'de Vaiz Abdullah, vaazlarında büyük günâh diye bir şey olmadığını ve iddet müddetini beklemeden nikâhın caiz olabileceğini dile getirmiştir. Kefe ulemasının şikâyeti üzerine önce Açu'ya sürülen Abdullah burada da faaliyetlerine son vermemiş; yeniçerilik iddiasında bulunan Laz Mehmed, Kayserili Mustafa ve Osman ile başına topladığı eşkıyalar ile birlikte Açu Kadısı Ebubekir'e tüfekle saldırmışlardır. Kefe ve Karasu kazalarının uleması bu hadiseleri İstanbul'a bildirince kaptan paşaya ve Samsun Kalesi dizdârına hitaben yazılan H Evasıt-ı Rebiülahir 1123 (29 Mayıs-7 Haziran 1711) tarihli hükümle Vaiz Abdullah Trabzon'a sürülmüş, Laz Mehmed ve arkadaşları ise Samsun Kalesi'ne kalebent edilmişlerdir.⁷⁶ Açu Kadısı Ebubekir, Abdullah'ın cehaletini ortaya koyması sebebiyle saldırıya maruz kalmış olması muhtemeldir. Zira 1708 yılında Beypazarı'nda meydana gelen benzer bir hadisede Hacı Ebubekir'in de vaazlarında ulemaya yönelik eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Kaza ahalisinin iddiasına göre aslen Ürgüp kazasından olan Hacı Ebubekir, vaazlarında

kullanılmış, bu terim zamanla softa şeklini almıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı eğitim sisteminin bozulmasıyla birlikte suhteler, kasaba ve şehirlerde çeşitli eşkıyalık hareketlerine katılmışlardır. Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Alkan, "Softa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 37, 2009, s. 342-343; Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyancılar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1-4 (1949-1950), s. 361-387.

⁷⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 114, hkm. 314.

⁷⁵ BOA, HAT, 208/11030.

⁷⁶ "Kapudan Paşaya ve Samsun Kal'ası dizdârına hüküm ki. Açu Kal'ası muhâfazasında olan Dergâh-ı Mu'allâm yeniçerileri zâbitleri ve yerlû neferâtı ağaları kethüdaları ve sâir neferâtı mahzar gönderüb hâlâ Açu'da vâiz olan Abdullah nâm kimesne esnâ-yı va'zında ehl-i sünnet mezhebine muhâlif kelâma cesâret ile sünnet-i müekkedeyi terke mü'eddi ve mürtekib-i kebîreyi inkâr ve 'iddet-i münkaziyye olmadan nikâh câizdir deyu bu güne nice kelimât-ı bâtıl ile mukaddemâ Kefe'den 'avâm-ı nâsın' itikâdına hâlel virmele..." bk. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 117, hkm. 334.

ehlisünnetin muteber kitaplarında olmayan hurafeleri anlatmıştır. Beypazarı uleması, Şeyh Ebubekir'in vaazlarının hurafelerden ibaret olduğunu söyleyince de ulemaya çeşitli hakaretler etmiştir. Kaza ahalisinin şikâyeti üzerine başkentten gönderilen emirle mübaşir eşliğinde Ürgüp'e gönderilmesi istenmiştir.⁷⁷

Geleneklere ve ehlişünnet akaidine muhalif sözleri gerekçe gösterilerek şikâyet edilen vaizlerden, Şeyh Hasan Efendi gibi suçsuz oldukları anlaşılanlar kürsülerine dönebilmişlerdir.⁷⁸ Kayseri'deki Sarı Hâfız, ehlişünnet akidesi ve şeriat aleyhindeki sözleri sabit bulunduğu H 6 Zilhicce 1215'te (20 Nisan 1801) Çankırı Kalesi'ne kalebent edilmesine hüküm verilmiştir.⁷⁹

Osmanlı'nın son dönemlerinde medreseler nitelikli eleman yetiştirememiş, sonuç olarak tefsir ve hadis kitaplarını anlayıp anlatacak ehliyetle olmayan, halkın ihtiyaçlarına cevap veremeyen bir vaizler zümresi ortaya çıkmış,⁸⁰ başlarına sarık saran bazı kimseler özellikle ramazan aylarında vaiz olarak camilerde boy göstermeye başlamışlardır.⁸¹ Ehliyetsiz ve liyakatsiz bu vaizler, vaazlarıyla taraftarlarını birbirine düşürmüşlerdir.⁸² Hatta sokak köpeklerine yemek verilip verilemeyeceği hususunda ihtilafa düşen Fatih Camii vaizlerinden Erzurumlu Mehmed ile Yoğurtçu Hacı Emin efendilerin tartışmaları cemaatin çatışmasına dönmüştür.⁸³

Fatih Camii'nde Kayserili Hoca ve Ayasofya Camii'nde Boşnak Efendi gibi bazı vaizler⁸⁴ ise siyasi meselelerle⁸⁵ ahali arasında nifak tohumları ekmışlerdir. Devlet,

77 "... mezbûr el-Hâc Ebubekir kibel-i şer' den birkaç defa' tenbîh olunmuş iken 'ita'at emr-i şerîf itmeyub mütenebbih olmayub ser-cem'iyyet olub başına cühelâdan seksen yüz nefer âdem cem' ve yine kürsüye çıkub eimme ve hütebâyâ 'itale-i lisân ve şetm..." bk. BOA, ADVNS.MHM.d, No. 115, s. 574, hkm. 2548.

78 "İstanbul ve Galata kâdılarına hüküm ki. Bundan akdem Müslümanlara va'z ve nasihat üzere olub ba'zı bâtil husus isnâd olmağla vaazdan ref' olunub ve kendüsü habs olub ... alınmak emrim olub Yeniçeri şeyhi dimekle ma'rûf ehil ve ashâb-ı zühûd u salah.... Şeyh Hasan zide takvahu hakkında alem'ül ulemâ-i-i bâhirin efdâlül- fûdelâi'l- müteverriin şeyhül-islâm ve münîf'i-l enâm Mevlânâ Fahreddin dâme't-fezâil Müslümanlara vaaz ve nasihata istihkakı olduğuna mûmza tezkire verüb İstanbul'da ve Galata'da vâki' olan mesâcid ve cevâminin.." bk. BOA, ADVNS.MHM.d, nr .49, s.28, hkm. 102.

79 "Kayseri'de Sarı Hâfız nâm şahsı ehl-i sünnet mezhebine münâfi' şeri' ât-ı gârrâyâ mugâyîr kelimât-ı gayr-i lâyika tefevvühuna cür'et ve ba'zı sâde-dilân cühelâdan başına kendüyü suret-ı hakdan olarak ... va'z ve nasihat ile tarafına cenb ü celb iderek bu esnâda tahsîl-i cem'iyyet ve muhtel-i nizâm-ı- memleket olur nice..." bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Zabtiye, (C.ZB.), 2/74.

80 Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde", s. 174.

81 "Ramazan-ı şerîfde vâiz efendilerin icrasıyla mükellef oldukları mevâzi-i ibâdâta hasr ve kasr olunmak ve binâen'a-leyh ahvâl ve furu'-ı fıkhiyye ile tefsîr ve kütüb-i müdevvene-i mu'teberenin hâvi olduğu ma'nâyı-ı ayât-ı şerîfe ve ehâdis-i münîfeyi halka anlayabilecekleri ve akılları ereceği ibârât-ı münasibe ile telkîn idüb sâmi' nin husul-i istifâdeleri makâsîd ve kazâyasına bezl-i himmet kılınmak lâzım gelirken ba'zı cehle başlarına birer sârik sarub cevâmî-i şerîfeye devâm ile ma'lûmât-ı 'ilmiye ve dîniyyesinin fikdanını anlatmamak için bir takım münasebetsiz hikâyât ve esâtir... H. 28.08.1297 (5 Ağustos 1880)" bk. BOA, Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 3/54.

82 "Eyüb Camii-i Şerîfinde vâ'iz Şeyh Niyâzî Efendi ile diğer vâ'iz efendiler beyninde kelime-i tevhîd üzerine üç dört günden berü açılan bir mubâhesenin münakaşayı (müctemim) olarak iki tarafın cemâ'ati kendi hocalarına ittibâ'en yek-diğeri 'aleyhine düşüb mu'âmele-i bürudet ve 'adâvet tezâyid etmekte olduğu ve bu hâllerin devâmı takdirden münâza'-i vak'anın muhâsemeye inkılab ile orada bir uygunsuzluk vuku'unu intâc edeceğini mutazammın şehîr emânetinden vârid olan tezkire-i hususî manzûr-ı âli-i hazret-i pâdişâhi buyurularak ..." 16 Ramazan 300 6 Temmuz 1299." bk. BOA, Y.PRK.BŞK., 7/77.

83 BOA, ZB.350/16.

84 BOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı, (A.AMD.), 38/63.

85 "1 Mart 328 tarihli tahrîrât-ı 'umûmiyye zeyldir. 'İbadete ve mesâ'il-i ilmiye ve dîniyyenin tadrîs ve teşrîfine mahsus mebnâni-i mukâddesede vâizlerin siyâsetten bahs ve şunun bunun 'aleyhinde idâre-i kelâm itmeleri gayr-i câiz ve mükellef oldukları vazîfe ile gayr-i mütenâsib bulunduğu cevâmî-i şerîfede va'az ve nasihat edenlerden vazîfe-i nasihatlerini tecâvüz idenler olur ise makâm-ı celîl-i meşîhat ile bi'l-âhara haklarında lâzım gelen mu'âmelinin ifâsi

böylelerinin kürsüye çıkmaması için zaman zaman emirler yayımlamıştır.⁸⁶ Buna rağmen toplumun buhranlı zamanlarında İzmirli Hâfız Sabri⁸⁷ gibi bazı kimseler usulsüz bir şekilde vaiz olarak ortaya çıkabilmişlerdir. Medrese eğitimi olmayan, İslam ahkâmını⁸⁸ bilmeyen vaizler vaazlarında hurafelerle Müslümanlar arasında nifak ve ayrılığa neden olmuşlardır.⁸⁹

5. Sonuç

Hız. Peygamber İslam'ı tebliğ ederken her fırsatta Müslümanları iyiliğe teşvik ve kötülüklerden sakındırmak için vaazlar vermiştir. Daha Hız. Peygamberin sağlığında bazı sahabeler peygamberi örnek alarak vaazlar vermişlerdir. İlk defa Hız. Ömer'in sağlığında halifenin iznine bağlı olarak icra edilmeye başlanmasıyla resmî bir hüviyet kazanan vaizlik Emeviler Dönemi'nde devletin emrindeki resmî görevlilerce icra edilen bir görev hâline gelmiştir.

Osmanlıların kuruluş devirlerinde cami ve mescitlerin yanı sıra sufi tekke-lerindeki vaizler ahaliyi dinî konularda bilgilendirerek yaygın eğitim hizmeti verirken bir yandan da devletin meşruiyetini sağlamışlardır. Atanma ve görevde yükselmelerinde kadı ve müderrisler gibi kurallar bulunmasa da hayırseverler tarafından inşa ettirilen cami, mescit, zaviye gibi müesseselerde vakıfların vakfiyelerinde belirttikleri nitelikleri taşıyan, belirli seviyede medrese eğitimi görmüş kişilerden seçilmişlerdir. Bu vakıflardaki vaizlik cihetleri de diğer cihetler gibi genellikle babadan oğula geçmiş, bu durum zaman zaman liyakatsiz kişilerin vaiz olarak görev yapmalarına sebep olmuştur. Ulema zümresinden olmaları hasebiyle halk nezdinde itibarları olan vaizlerden hitabet yeteneği ile öne çıkanlar etraflarında

lüzumu meclis-i mahsûs-ı vükelâda tezkir kılındığı bâ-tezkire-i sâmiye izbâr olunmağla mücebince ifâ-yı muktezâsı ta'minen tebliğ olunur. H 27/05/1330. bk. BOA, Dahiliye Mütferrik, (DH.MB.HPS.M.), 4/13.

86 "Evkâf-ı Humâyûn nâzirıyla zabtiye müşîrine. Ramazân-ı şerîfde 'ulemâdan ba'zı nâ-ehil kimesneler cevâmî-i şerîfede kürsîlere çıkub va'az şeklinde bir takım türrahât ile vakit geçirmekte olduklarından bunların taht-ı râbta vaz'ı zımında beş bendi hâv' kâimme alınan lâyiha irsâl kılındığı beyânıyla icrâsının ifâdesine dâir devletli semâhatlu Şeyhü'l-islâm Efendi hazretlerinin tezkiresi Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-itâ ba'zı kesân va'az ve nasihât şeklinde envâi hezeyân ve ..." bk. BOA, Nezaret ve Devair Evrakı, (A.MKT.NZD.), 142/74.

87 BOA, Kıbrıs Millî Arşivi Fetva Eminliği Evrakı, (KB.MAA.FE.), 5/36.

88 Ma'rûz-ı dâ'i-i kemîneleridir ki. Emniyet 'Umûmiye Müdiriyeti Altıncı Şu'besi ifadesiyle mürsel 21 Ramazan 1335 tarihli ve on sekiz hususi numaralı tezkire-i celîle-i fehîmaneleri cevabıdır. Keskimli Süleyman Efendi hakkında bi'l-'umûm vâ'iz efendilerin zemîn ve zamana muvaffak bir sûrette va'az ve nasihât eylemeleri zımında iktizasının ifâsı Polis Müdiriyet-i 'Umûmiyesinden 9 Haziran 1333 tarihli tezkire ile iş'ar edilmesine binden va'izler hakkında lâzım gelen tedâbir itihâz olunmuş ve öteden beri bir vakit ve bi'l'hassa ramazan-ı şerîfde ba'del asr Fatih Câmi-i Şerîfında va'az etmekte bulunan mumâileyh Süleyman Efendiye Fatih'de va'az ve nasihatten memnu' olunduğu tebliğ ve vuku' bulan istihâm ve ısrârı üzerine sarf-ı ahkâm-ı fihkiyye-i 'ameliye vesâil-i savm ve salâtdan bahs etmek üzere kendi derûnlarına esâsen cemâati mahdûd olan Hâfız Paşa ve Kasım Paşa Câmi-i şerîflerinde va'az ve nasihate müsâ'ade ve tenbihât-ı lâzime ve vesâ-yı müessire bi'l-îfa ve bu kerre vesika 'itâ idildiği ve ahîren hilâf-ı tenbih ve kararına bir cum'a günü Fatih Câmi-i şerîfinde derse çıkıldığı ve sadaka-i fîr mesâili hakkında hilâf-ı hakikât ve şer'iyyat beyânda bulunduğu istihbâr edilmesi üzerine Fatih Polis Merkezi me' mûrluğuna mumâileyhin Fatih Kasım Paşa Hâfız Paşa Câmi-i şerîfleri de dâhil olduğu hâlde İstanbul'da herhangi bir cami' ve mescidde va'az etmekden memnu' olduğunun kendisine tefhîmî bâ-tezkire tebliğ olunduğu ve vesika 'itâsı hakkında delâlet-i vuku'atın doğru olmadığı ders vekâletine ifâde idilmiş olmağla ol bâbda emr-i irâde hazret-i men lehü'l-emrindir. 19 Temmuz 1333. bk. BOA, DH.EUM.6.Şb., 17/82.

89 "Kıbrıs kâdîlıkları cenâb-ı âliyesine ve Müftî-i cezîre-i Kıbrıs faziletli efendi hazretlerinin nazar-gâh-ı fâzilânelerine Semâhatlu efendim hazretleri dört sene mukaddem cezîremize gelmiş meçhûl-ı ahvâl ve meçhûl-ı n-neseb İzmirli Hâfız Sabri nâmındaki şahsı üç seneden beri her nasılsa Ayasofya Câmi-i şerîfinde makâm-ı enbiyâ olan kürsî vaaz ve nasihati bilâ- ruhsat iştilal ve âmâl-ı hususiye ve ağız-ı nefsanîyesine..." bk. BOA, KB.MAA.FE., 3/20.

geniş bir taraftar kitlesi toplayabilmişlerdir. Bu durum, özellikle buhranlı dönemlerde toplum için bir sorun olmuştur.

Merkezî otoritenin taşra üzerindeki hâkimiyetinin zayıfladığı dönemlerde taşra şehirlerinde şehirlerin ileri gelenleri şehrin idaresine hâkim olabilmek için nüfuz mücadelelerine girmiştir. Birçok vaizin memleket umuruna karışmak, fitneye neden olmak gibi gerekçelerle sürgün ve kalebentlik gibi cezalarla çarptırılmaları, daha sonra ahalinin mahzarı ya da naibin arzıyla affedilmeleri vaizlerin de şehirlerdeki nüfuz mücadelelerinde rol aldıklarına delalet etmektedir. Siyasi meseleler yüzünden cezalandırılan vaizler bir müddet sonra affedilmişlerken devlet, ehlisünnet itikadına muhalif fikirleriyle ahali arasında fitneye sebep olan vaizlere karşı daha katı tedbirler almıştır. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, şeriati kendi şahsi menfaatlerine alet eden bazı kimseler ramazan aylarında başlarına sarıklar sararak vaiz kisvesinde ortaya çıkmışlar, vaazlarında asılsız hikâyeler anlatarak dinin hükümlerini hatalı biçimde yorumlamışlardır.

EXTENDED ABSTRACT

A sermon is a way of reminding people of rewards and punishments in order to soften their hearts, offering advice mixed with a sense of fear. A preacher is a religious scholar who informs the congregation on religious matters in mosques and prayer halls, preaching and giving advice to encourage them to do good and to deter them from evil. Sermons, since the early years of Islam, have been one of the ways used not only to inform Muslims about religious matters but also to instill political, social, and moral principles. During the lifetime of the Prophet, some of his companions also gave sermons from time to time. Preaching as an official duty was established when Tamim ibn Aws al-Dari requested permission from Umar to preach in the mosque of Medina. Preaching, which first gained official status during the caliphate of Umar with the permission of the caliph, became an institution carried out by official state agents during the Umayyad period. In the Middle Ages, preaching, an important tool for reaching large masses, became a force that ensured the legitimacy of states.

In the early Ottoman period, the sermons of Sufis in the lodges established by Ahi and dervish groups constituted an important source of religious knowledge in a society where Turkish-language written knowledge was limited, and the scholarly class became the most important element in establishing the legitimacy of the state. Preachers from the ulema class held a privileged position among the people, with some gathering a large following through their eloquence and charisma. Perhaps this is why, when the transfer of Sheikh Suleyman, one of Istanbul's famous preachers, to Sarıyer was considered during the reign of Sultan Ahmed III, the Sultan worried that this would cause discontent among the people of Istanbul and felt compelled to ask the Grand Vizier for his opinion on the matter.

Studies on the institution of preaching have mostly focused on its religious dimension; examining its origins, historical development, the methods followed by the Prophet Muhammad in his sermons, the use of stories in sermons, and its importance as an educational method. Common points in studies on preaching in

Ottoman society include the role of preaching as a widespread educational model, the content of sermons, sermon books, the points preachers should pay attention to in their sermons, and the corruption within the institution of preaching and its causes.

No comprehensive study has been found regarding the roles of preachers in Ottoman social life. However, the Mühimme, Ahkâm, and Şikâyet registers from the Divan-ı Hümayun contain numerous records offering clues about the roles of preachers in Ottoman society. This study utilizes the Mühimme registers from this series, along with archival documents from various collections and codes, to examine the relationships between preachers, rulers, and the public in Ottoman social life during the 17th-19th centuries.

Examination of archival documents reveals that preachers were mostly punished with exile and imprisonment for reasons such as "being the head of the congregation and interfering in state affairs." In addition, records show that preachers were also reported to the Imperial Council for reasons such as forgery, counterfeiting, drunkenness, banditry, and embezzlement of waqf (endowment) property. It is clear that the phrase "interfering in state affairs" in these records refers to interfering in the affairs of the district administrators. Indeed, many of the exiled preachers had problems with officials such as the mutessellim (tax collector) and sancakbeyi (governor of a district), who were responsible for collecting taxes determined by the central government.

Since there is no definitive court record, it is impossible to know how true these complaints are. However, it is a fact that in Ottoman society, during periods when the central authority's control over the provinces weakened, the leading figures of provincial cities engaged in power struggles to control the administration of their cities. Many preachers were punished with exile and imprisonment on grounds such as interfering in state affairs and causing sedition. While many preachers who disagreed with the city administrators were removed from the cities, some were not subjected to this measure; instead, they were simply forbidden from preaching, on the condition that they control their tongues and remain quiet at home.

The fact that preachers who were sentenced to various punishments were later pardoned through their own petitions, the objections of the people, or the request of the deputy suggests that they may have played a role in power struggles in the cities. Whether due to their roles in power struggles or their emergence as defenders of the rights of the people, preachers who were punished were pardoned and returned to their duties after petitions and objections reached the Imperial Council stating that they had been wrongly punished. However, it has been observed that those who caused sedition due to their ideas contrary to the Sunni belief, Islamic laws, and traditions were subjected to more severe punishments.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.): 21/708; 49/102; 110/1783; 110/1908; 110/2599; 110/2656; 111/579; 112/125; 111/1088; 111/1342; 112/518; 114/314; 115/327; 115/1242; 115/1579; 115/1681; 115/2548; 116/377; 116/443; 116/501; 117/176; 117/334; 117/617; 117/906; 118/1447; 122/19; 122/56; 122/302; 122/724.

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicillatı Atik Şikâyet Defterleri (A.DVNSŞKT.d.): 60/280.

Ali Emiri Tasnifi

Sultan Ahmed III. (AE.SAMD.III.): 6/483; 84/8408; 127/12447; 169/16498; 229/21997; 232/22194.

Sultan Mustafa III. (AE.SMST.III.): 350/28133.

Sultan Selim III (AE.SSLM.III.): 219/12827.

Cevdet Tasnifi

Askeri (C.AS.): 747/31426.

Evkaf (C.EV.): 250/12583.

Maarif (C.MF.): 134/6660.

Maliye (C.ML.):112/4971.

Zabtiye (C.ZB.): 2/74; 350/16.

Dâhiliye Emniyet Umumi (DH.EUM.6.Şb.): 17/82.

Dâhiliye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik (DH.MB.HPS.M.): 4/13.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 1446/63; 1447/50.

İbnül Emin Tasnifi Maliye (İE.ML.): 103/9793.

Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği (KB.MAA.FE.) 3/20; 5/36.

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.AMD.): 38/63.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD): 142/74.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzat (Y.PRK.BŞK.): 3/54; 7/77.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurûfât Defterleri (HD): 558/213; 562/73; 1135/20; 1151/44; 1151/53.

Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE): 110-91-3 Osmanlı-Rus Harbi.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Ahmed Lutfi Efendi: *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302.

Akbalık, Reyhan: *İstanbul'da Selâtin Camii Kürsü Şeyhleri (Cuma Vaizleri)* (1826-1876), (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Akdağ, Mustafa: "Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1-4 (1949), 361-387.

Akgündüz, Murat: *Osmanlı Döneminde Vaizlik*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016.

Alkan, Mustafa: "Softa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 37, (2009), 342-343

Aşkar, Mustafa: *Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Atar, Fahrettin: "Tesbih Namazı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 40, (2011), 533-534.

- Başkurt, İrfan: "Osmanlıdan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), 117-145.
- Bayraktar, Mehmet Faruk: *Türkiye'de Vaizlik (Tarihçesi ve Problemleri)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Berki, Ali Himmet: *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1966.
- Cirit, Hasan: *Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs, (Doktora Tezi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Cirit, Hasan: *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Cirit, Hasan: "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 42, (2012), 404-407.
- Çavuşoğlu, Semiramis: "Kadızedeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24, (2001), 100-102.
- Doğan, Recai: "Osmanlının Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vazilik", *Diyanet İlmi Dergi*, 35, 1 (1999), 171-206.
- Doğan, Recai: "Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış", *Dini Araştırmalar*, 1, 3 (1999), 257-272.
- İnalcık, Halil: *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- İpşirli, Mehmet: "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 4, (1991), 224.
- Köse, Ömer Faruk: "Cuma Vaizliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ek-1, (2020), 271.
- Okumuş, Ejder: *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: ARK Yayınları, 2005.
- Öcal, Mustafa: "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2 (2014), 125-162.
- Önkâl, Ahmet, Nebi Bozkurt: "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 7, (1993), 46-56.
- Öz, Veyssel: "XVII. Yüzyıl Osmanlısında Kadızedeliler-Halvetîler Çatışması ve Siyasî Yansımaları", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 27, (2025) 544-579.
- Ragıb el-İsfahani: *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Şahin, Emrah: *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum: Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*, (Yüksek Lisans Tezi), TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Uğur, Mücteba: "Va'z Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 28, 1-4 (1986), 291-326.
- Uludağ, Süleyman ve Kara, Mustafa: *Mîzânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, İstanbul: Marifet Yayınları, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yüksel, Zeynep: "Osmanlıda Vaaz ve Vaizlik Geleneği", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu II*, Ankara, 17-18 Aralık 2011, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.